

Izvorni članak UDK 1:195.952(045)

1 Bergson, H.

1 Husserl, E.

doi: [10.21464/f40410](https://doi.org/10.21464/f40410)

Priljeno 23. 10. 2019.

Mark Losonc

Univerzitet u Beogradu, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Kraljice Natalije 45, RS-11000 Beograd
losoncmark@gmail.com

Pojam pažnje u Bergsonovoj i Husserlovoj filozofiji

Sažetak

Članak se na komparativan način bavi pojmom pažnje u Bergsonovoj i Husserlovoj filozofiji. Posebna pažnja posvećena je njihovoj konfrontaciji sa psihološkim tumačenjima pažnje, kao i metodološkim aspektima njihovih teorija. Analizira se vitalnost, intencionalnost i temporalnost pažnje, imajući u vidu složenu terminološku pozadinu i kod Bergson i kod Husserla. Autor smatra da ih povezuje to što pažnju određuju kao dinamičnu unutrašnju modifikaciju, s različitim dimenzijama sadašnjosti, prošlosti i budućnosti. Istovremeno su uzete u obzir sličnosti i razlike u pogledu najvažnijih dilema.

Ključne riječi

Henri Bergson, Edmund Husserl, fenomenologija, pažnja, pažnja na život, intencionalnost, temporalnost

Komparativne analize o Bergsonu i Husserlu su mnogobrojne.¹ Husserl je jednom u getingenškom krugu rekao da »samo mi pravi bergsonovci«, a za Bergsonovu filozofiju također važi da je mnogi njeni aspekti čine srodnom Husserlovoj. Obojica se bave iskustvom tako što idu »k samim stvarima« ili tako što inzistiraju na »neposrednim činjenicama«, suprotstavljajući se praznim spekulacijama i teorijskim konstrukcijama. Nadalje, obojica opisuju iskustvo *sub specie temporis*, na ne-linearani i dinamičan način. No, pored mnogobrojnih drugih momenata, zajedničko im je to što pripadaju istoj epohi, kraju 19. i početku 20. stoljeća, dakle, obojica su živjela u vrijeme »zlatne epohe psihologije«. U toj su epohi neke teme (npr. pamćenje) bile izuzetno važne, a takva je tema bila i problem pažnje. Vidjet ćemo da su i Husserl i Bergson izradili samostalnu teoriju pažnje u konfrontaciji sa suvremenicima.

1. Bergson i pažnja na život

Bergson već u »Uvodu« *Materije i pamćenja*² uvodi pojam *pažnja na život* i ovaj termin će imati veoma važnu ulogu u nastavku knjige. Pri tom je bitno imati u vidu kakvo mjesto zauzima pojam pažnje u odnosu na opću strukturu

1

Vidi npr. temat *Annales bergsoniennes* o fenomenologiji i Bergsonu: Frédéric Worms (ur.), *Annales bergsoniennes II. Bergson, Deleuze, la phénoménologie*, PUF, Pariz 2004. Vidi još: Mark Lošonc [Mark Losonc], *Vreme, svest i kompleksnost. Temporalnost u Bergsonovoj i Husserlovoj filozofiji*, Institut za filozofiju i

društvenu teoriju, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Beograd, Novi Sad, Sremski Karlovci 2018.

2

Anri Bergson [Henri Bergson], *Materija i pamćenje. Ogled o odnosu tela i duha*, prevela Olja Petronić, Fedon, Beograd 2013., str.

ovog djela. Kao što je poznato i kao što već i sam naslov sugerira, prije svega, riječ je o tome da se utvrde različite linije činjenica, preciznije, prirodne razlike (*différence de nature*) u kojima razlika nije kvantitativna, već kvalitativna. I u bitnoj razlici između materije i pamćenja otjelovljuje se jedna takva razlika. Međutim, to ne znači da Bergson u potpunosti zanemaruje ukrštavanja pojedinih linija činjenica. Baš naprotiv, posvećuje pažnju takozvanim nečistim mješavinama (*mixtes impures*), a valja dodati i da se ono konkretno ne sastoji od čiste materije ili čistog pamćenja, već od njihove mješavine. U skladu s tim, smatramo da je ta posredujuća logika na djelu i u slučaju Bergsonova pojma pažnje: u pitanju je jedan hibridni pojam ili pojam s Janusovim licem: istovremeno pokriva vitalne i analitičke momente, obuhvaća i individu i vrstu, povezan je i s percepcijom i s pamćenjem, može biti automatskog karaktera ili predmet volje, zatim nalazi se između subjektivnosti i objektivnosti tijela (drugim riječima, čistog pamćenja i motornog pamćenja) i koleba se između djelovanja i pasivnosti.

»Pažnja je čekanje i nema svijesti bez izvjesne pažnje na život. Budućnost je tu; ona nas zove ili više vuče: zbog ove neprekidive vuče napredujemo na cesti vremena i zbog nje djelujemo u kontinuitetu. Svaka akcija je zadiranje u budućnost. Ako želite, recimo da je mozak organ pažnje na život.«³

U ovom gustom citatu pojavljuju se različiti aspekti Bergsonova shvaćanja pažnje: djelomična identifikacija sa sviješću, organska lokalizacija pažnje u mozgu i temporalizacija pojma pažnje. Svijest je izuzetno fleksibilan pojam kod Bergsona i, u skladu s njegovim »pojmovnim nomadizmom«, tumači se, prije svega, kao nečista mješavina. Što se mozga tiče, bitna je Bergsonova teza da mozak nije rezervoar mentalnih sadržaja, ni njihov proizvođač, već samo posreduje među slikama, tj. predstavlja organ neodređenosti i multiopcionalnosti.⁴ Prema tome, mozak vrši samo koordinaciju sadržaja, a to u izvjesnom smislu znači da je pažnja prazna (vidjet ćemo kasnije da i Husserl smatra da je pažnja prazna, mada u sasvim drugačijem smislu). Dok Bergson uspoređuje mozak s telefonskom centralom, smatra da pažnja nalikuje radu telegrafa. S druge strane, iako Bergson u ovom citatu ističe značaj budućnosti, važno je naglasiti da su sadašnjost i prošlost gotovo u istoj mjeri relevantni kada je pažnja u pitanju. Štoviše, u knjizi *Misao i pokretljivo* tvrdi o pažnji na život da »'sadašnjost' zauzima upravo onoliko mjesta koliko zauzima i taj napor.«⁵

Leonard Lawlor s pravom sugerira da je pažnja na život pažnja na nadilaženje prepreka u sadašnjosti i da je ekvivalentna s vrhom stošca.⁶ Bergson kaže da se smanjivanjem pažnje smanjuje i osjećaj za realnost i da time nastaju mentalni problemi. Ono što je bilo dio sadašnjosti postaje dio prošlosti. Međutim, mnogo je važnije da pažnja omogućuje virtualnim sadržajima ulazak u sadašnjost na različitim razinama.⁷ Ne radi se samo o tome da se opažane stvari ponavljaju u pažnji kao uspomene (duplikati) nego i o ulasku novih, originalnih sadržaja. Stoga se može reći da pažnja ponovno stvara objekt koji se može nazvati »virtualnim objektom«. Pažnja je svojevrсни dodatak u odnosu na stimuluse, ona pravi selekciju i vrši sintezu, bez čega kontinuirana percepcija ne bi bila moguća. Kako Bergson kaže, svakoj perceptivnoj pažnji pridružuju se uspomene »iz duboke regije duha«. Ovaj moment predstavlja Bergsonovu originalnost u odnosu na svoje suvremenike, prije svega, u odnosu na »klasične analize« Theodulea Ribota. Naime, dok je Ribot smatrao da se pažnja, prije svega, sastoji u tjelesnim pokretima, odnosno u zaustavljanju tijela prilikom percepcije neke istaknute stvari, Bergson naglašava da je to

samo negativni uvjet pažnje. Sve u svemu, ne smijemo zanemariti energiju koju duh ulaže u pažnju, s posebnim osvrtom na uspomene. Iako je jasno da je pažnja i tjelesnog karaktera, ne bismo je trebali reducirati na korporalne aspekte. Ribot, dakle, ne uzima u obzir razliku u prirodi.

Može se reći da je pažnja za Bergsona jedna hijerarhizirana sposobnost. Ključna je razlika između automatske pažnje i dobrovoljne pažnje. Dok je automatska pažnja konstantna i pripada cijeloj vrsti (zajednička je svima), dobrovoljna pažnja je individualna i trenutna. Ukupno uzevši, dobrovoljna pažnja dodatni je napor, »superiorna koncentracija«, interpretativni višak, reflektirana percepcija, rast intelektualnog stanja, unutrašnja modifikacija ili centrifugalno djelovanje koje Bergson određuje (vjerojatno na tragu Leibnizova shvaćanja pažnje) i kao »aperceptivnu stimulaciju«.

»U naporu pažnje, duh se uvijek daje u cijelosti.«⁸

Činjenica je da dobrovoljna pažnja ne bi mogla funkcionirati bez svojevrstne »predpercepcije« koja već anticipira sliku koja je u centru pažnje te su uključeni novi sadržaji iz različitih planova svijesti. Bergson istovremeno inzistira na stupnjevitim aspektima i na razlikama u prirodi: s jedne strane, pažnja kao vitalna funkcija samo je ojačana percepcija i predstavlja rast u intenzitetu (selektivna je, ali ne i kreativna), ali, s druge strane, iz perspektive Bergsonova spiritualizma, pažnja je itekako kvalitativni *novum* u odnosu na ostale sposobnosti. Utoliko se ne slažemo s Davidom Lapoujadeom koji tvrdi da pažnja kod Bergsona »nije psihološka pažnja, već biološka pažnja koja pripada ljudskoj vrsti«.⁹ Ova interpretacija naprosto ne uzima u obzir neke elementarne aspekte Bergsonova pojma pažnje. Ipak, djelomično se slažemo s drugim dijelom rečenice, po kojem Bergson smatra da je pažnja karakteristična za čovjeka. U stvari, Bergson smatra da je pažnja antropološka činjenica (koja se može objasniti razlikom između životinjskog i ljudskog mozga), odnosno da životinje imaju samo vanjske impresije bez dodatnog duhovnog napora. Ponekad čak tvrdi da je upravo ovo *differentia specifica* u odnosu na životinje. No izvjesna hijerarhija postoji i unutar ljudske vrste. Bergson zaključuje da je čovjek s izuzetnom pažnjom genij, »superiorni čovjek«¹⁰ koji svojom koncentracijom ne nadmašuje samo životinju nego i ostale ljude. Jedan od

13; Henri Bergson, *Matière et mémoire*, PUF, Pariz 2008., str. 7. Vidi još: M. Lošonc [M. Losonc], *Vreme, svest i kompleksnost*.

3
Henri Bergson, *L'Énergie spirituelle. Essais et conférences*, PUF, Pariz 2009., str. 5.

4
O Bergsonovu shvaćanju mozga detaljnije smo pisali u: M. Lošonc [M. Losonc], *Vreme, svest i kompleksnost*, str. 96–104.

5
Anri Bergson [Henri Bergson], *Duhovna energija – misao i pokretljivost*, preveli Petar Bojanić, Sanja Milutinović Bojanić, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad 2001., str. 225; Henri Bergson, *La pensée et le mouvant*, PUF, Pariz 2012., str. 169.

6
Leonard Lawlor, *The Challenge of Bergsonism. Phenomenology, ontology, ethics*, Continuum, London, New York 2003., str. 58.

7
O pojmu virtualnosti vidi: M. Lošonc [M. Losonc], *Vreme, svest i kompleksnost*, str. 85–148.

8
A. Bergson, *Materija i pamćenje*, str. 116; H. Bergson, *Matière et mémoire*, str. 115.

9
David Lapoujade, »The Normal and the Pathological in Bergson«, *MLN* 120 (2005) 5, str. 1146–1155, str. 1147, doi: <https://doi.org/10.1353/mln.2006.0015>.

10
Henri Bergson, *Écrits philosophiques*, PUF, Pariz 2011., str. 278.

primjera za takvog čovjeka je umjetnik koji primjećuje ono što se obično ne primjećuje – obraća pažnju na specifičan način.

Ima izvjesne proturječnosti u tome što Bergson istovremeno tvrdi da je vizija umjetnika odvojena od pažnje na život, navike i koristi te da umjetnikova pažnja predstavlja povećanu pažnju. Filozofija se također određuje kao svojevrsna promjena u pažnji koja vodi potpunijoj percepciji stvarnosti.

»Radilo bi se o tome da se ta pažnja *zaobide* s praktično interesantnije strane univerzuma i da se povrti k onome što praktično ničemu ne služi. Takvo pretvaranje pažnje predstavljalo bi samu filozofiju.«¹¹

U skladu s tim, Bergson opisuje intuiciju¹² kao »suplementarnu pažnju« koju duh daje samom sebi, a koja se može kultivirati i razviti. Usprkos svemu, pažnja ne pripada samo čovjeku nego i bogu, dakle, božanskom biću koje ima »veći stupanj tenzije«, u čijoj se pažnji može kondenzirati i čitava historija čovječanstva. I čovjek može obuhvatiti različite fluksove istovremeno i u jednom te istom nedjeljivom aktu, ali je ipak ograničen. Za Bergsona postoji samo jedan izuzetak, a to je panoramsko iskustvo, dakle, iskustvo čovjeka koji umire i za koga se virtualni sadržaji pojavljuju bez ikakvih ograničenja. Takav je čovjek potpuno nezainteresiran i utoliko se sasvim oslobodio pažnje. Pažnja je »čist život« – biti skroz bez pažnje, dakle, znači biti mrtav.

Navedeno se zapravo može opisati i iz perspektive teorije sistema,¹³ ali pri tom u skladu s Bergsonovom terminologijom: svijest doživljava perturbaciju, dakle, perturbaciju koja ruši njenu ravnotežu (utoliko je *far from equilibrium*). Pažnja fiksira dan objekt i pravi selekciju u njemu (dijeli ga i klasificira – stoga je srodna prepoznavanju) pa tako nastaje »solidarnost između duha i objekta«. S obzirom na to da se stvari reduciraju samo na jedan objekt (ili je bolje govoriti o restrikciji u odnosu na izvjesnu pozadinu), Bergson kaže kako je riječ o »stanju monoideizma«. Zatim, kroz fokalna stanja i dinamičnu shemu nastaju sve noviji krugovi, tj. sistemi koji obogaćuju iskustvo (nije slučajno što se u ovom kontekstu koristi izraz »organizacija«). Objekt u centru pažnje, a koji pažnja čini preciznijim i intenzivnijim, samo je vrh piramide. Više se puta ističe da se napetost u pažnji tiče akcije, preciznije, potencijalne akcije. Pažnja se fokusira na ono što po mogućnosti može postati predmet neke buduće efikasne radnje. Kako Bergson kaže, inteligencija je pažnja koju duh pozajmljuje materiji. Zanimljivo je da se sugerira kako je pažnja u simbiozi sa zdravim razumom (*bon sens*) koji se tiče orijentacije u praktičnom životu.¹⁴

Ravnoteža ovdje nije puki pasivni balans, već zahtijeva kontinuirani napor. Uvijek se može dogoditi da će nam umjesto danog fokaliziranog objekta nešto drugo privući pažnju, ali također, postoji i stanje opće ne-pažnje (*inattention à la vie*), kada u potpunosti gubimo kontakt sa stvarnošću. Bergson ovo potonje opisuje kao patološki fenomen, tj. kao psihasteniju u kojoj se bogatstvo virtualnih sadržaja više ne može primijeniti na perceptivne sadržaje. Pažnja se odvaja od života, ona postaje nezainteresirana. Tako je npr. i kada sanjamo ili kada je u pitanju jedno dijete – nalazimo se u sferi čistih uspomena lišenih relevantnosti za akciju i pažnja nije fiksirana senzo-motornom ravnotežom. Vidjeli smo da ovo stanje dostiže svoj vrhunac u takozvanom panoramskom iskustvu smrti. Postoji, dakle, nešto što bismo mogli nazvati normalnom atrakcijom pažnje (*distraction normale*), ali postoje i impulzivna stanja koja su patološka i koja su opasna za nas. Ovdje je prisutna izvjesna ambivalentnost jer gubitak ili djelomični gubitak kontakta sa stvarnošću može biti oslobađajući (kao npr. u umjetnosti), ali i fatalan.

2. Husserlov pojam pažnje

Husserl je u *Idejama* govorio o tome da je potrebna »sistematična temeljnost u fenomenologiji pažnje«. ¹⁵ Za njegovo shvaćanje pažnje ključno je da je ono izrazito fenomenološkog karaktera i to u različitim aspektima. To znači da je za analizu ključno uzeti u obzir *first-person-perspective* te ona mora biti i transcendentna (eidetska, ne empirijska). ¹⁶ Husserl se prvi put fokusira na pažnju 1898. godine u izvjesnim rukopisima, ¹⁷ a kasnije će se detaljnije baviti ovim problemom, među ostalim, u *Logičkim istraživanjima*, u *Opažanju i pažnji* i u *Analizama aktivne i pasivne sinteze*.

Prvo, Husserl naglašava da ne možemo obratiti pažnju, a da pri tom to ne bude pažnja na nešto. ¹⁸ S jedne strane, Husserl kaže da pažnja nije ništa drugo do (*nichts anderes ist als*) osnovni način (*Grundart*) intencionalne modifikacije ¹⁹ usmjerene na predmet, a koja daje svojevrstu boju iskustvu. Primjerice, u slučaju opažanja pažnja podrazumijeva intenzifikaciju iskustva te modificira čitavu intencionalnost ²⁰ (dakle, ne predstavlja samo kvantitativni višak ili dodatak). Uvijek obraćamo pažnju na nešto, ²¹ pažnja nije introspekcija. Međutim, s druge strane, intencionalnost pažnje, odnosno opis prema modelu subjekta i objekta, dovedena je u pitanje na različite načine. Među interpretatorima postoji neslaganje u tome je li Husserl pomiješao pojam intencionalnosti s pažnjom (Depraz, Dwyer, Arvidson) ili se trudio da ih odvoji (Bégout, Wehrle, Breyer). ²² S jedne strane, čini se da je intencionalnost nemoguća bez makar minimalnog fokusiranja (naime, uvijek je već potrebna izvjesna selekcija u pogledu danosti, inače intencionalnost kao usmjerenje k *nečemu* ne bi bila moguća), s druge strane, moglo bi se reći da je i te kako moguće i iskustvo bez pažnje – ne govorimo li u svakodnevnom životu o tome da neko

11

A. Bergson [H. Bergson], *Duhovna energija*, str. 213; H. Bergson, *La pensée et le mouvant*, str. 153.

12

O intuiciji vidi detaljnije u: M. Lošonc [M. Losoncz], *Vreme, svest i kompleksnost*, str. 25–36.

13

Ibid., str. 244–265.

14

Vidi: H. Bergson, *Écrits philosophiques*, str. 155, 168.

15

Edmund Husserl, *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Zweites Buch: Phänomenologische Untersuchungen zur Konstitution*, u: Edmund Husserl, *Husserliana*, sv. 4 (Hua IV), Martinus Nijhoff, Den Haag 1952., sekcija 92.

16

O Husserlovim metodološkim uvidima vidi: Dragan Prole, »Osnovne crte fenomenološke metode«, u: Dragan Prole, *Husserlova fenomenološka ontologija*, List, Novi Sad 2009., str. 77–99.

17

Prema primjedbi Natalie Depraz u: Natalie Depraz, »Introduction«, u: Edmund Husserl, *Phénoménologie de l'attention*, Librairie Philosophique J. Vrin, Pariz 2009., str. 8–9 (A VI 81/27 i K I 64/Ia).

18

Edmund Husserl, *Wahrnehmung und Aufmerksamkeit. Texte aus dem Nachlass (1893–1912)*, Springer, Dordrecht 2004., str. 79.

19

Hua IV, str. 225. O tome vidi još: Natalie Depraz, *Attention et vigilance. A la croisée de la phénoménologie et des sciences cognitives*, PUF, Pariz 2015., str. 152.

20

O dilemama u pogledu intencionalnosti vidi: M. Lošonc [M. Losoncz], *Vreme, svest i kompleksnost*, str. 315–322; Mark Losoncz, »Fenomenologije prazne intencionalnosti«, *Filozofska istraživanja* 37 (2017) 3, str. 529–544, doi: <https://doi.org/10.21464/fi37308>.

21

Vidi sljedeći rukopis: A VI 14a/11a.

22

Natalie Depraz, »Where is the Phenomenology of Attention That Husserl Intended to

ne obraća pažnju ili da ne pazi dovoljno? Ono što se u literaturi određuje kao *mind-wandering* jasno ukazuje na tu drugu opciju. Naš je utisak da je i Husserl bio svjestan ovih dilema. Inače, sam Husserl tvrdio je da predmet može privući pažnju, ali i to da je također moguće da predmet (npr. planina od zlata) ne postoji usprkos tome što mu obraćamo pažnju.²³ Na sličan se način unutar *epoché*²⁴ može obratiti pažnja usprkos tome što se suspendira postojanje predmeta. Važno je da nije riječ o uzroku, već o stimulusu, odnosno da ima razlike između objekta, s jedne strane, i sadržaja kao *triggera* ili *targeta*, s druge. Za pažnju se ne može reći da je naprosto produkt vanjskih objekata, ona je uvijek i responzivna (i skladu s tim, ima jasnih granica u pogledu njene kvantifikacije, koja je inače bila jako važna za Husserlove suvremenike, naročito za Fechnera). Trebamo se osloboditi mita unaprijed danih stvari. Prema tome, kako Natalie Depraz kaže, »originalnost doživljaja nije intencionalni akt u sasvim preciznom smislu, već prelazi sve akte«.²⁵ Ukupno uzevši, Husserlu je važno da ističe predmetni karakter pažnje, ali i to da predstavlja originalni doprinos, dakle, da ima svoju autonomiju. Pažnja nije puko intenzivnije iskustvo, već je nov način prisustva predmeta. Predmete doživljavamo kao da ih doživljavamo prvi put.

Drugo, Husserlu je stalo do toga da naglasi bogatstvo iskustva pažnje. U tom se smislu tvrdi da njeni predmet mogu biti sasvim različiti (npr. čulni, formalni, imaginativni itd.) ili da mogu biti i puka halucinacija. U stvari, predmeti pažnje sve su apstraktniji i sve se više odvajaju od običnog objekta.

Treće, u skladu s prethodnim, valja prepoznati sličnost između objekta analize i metode, preciznije, između pažnje uopće i pažnje koja se pojavljuje unutar *epoché*.²⁶ *Epoché* je ekvivalentno s pažnjom utoliko što je također izvjesno suspendiranje (reduciranje), ponovno usmjeravanje i receptivnost. Analiza pažnje je, dakle, svojevrsna pažnja na pažnju, metaiskustvo. Dakle, fenomenologija je poseban način refleksivne pažnje.

Za razliku od »racionalističke« tradicije (od Descartesa do Fichtea), Husserl ne marginalizira pažnju, već je, takoreći, stavlja u centar pažnje. Opisuje je pomoću bogate terminologije (*wende ... zu, orientiere, richte, Umkehrung des Blickes, Aufmerken, Mercklichkeit, Bemerkbarkeit, Bemerkung, Aufmerksamkeit, Zuwendung, Weckung, meinende Hinwendung, Abgehobenheit* itd.), često je povezujući s budnošću. Pažnja je, dakle, svojevrsna konverzija koja je izazvana pojavljivanjem izvjesnog predmeta i vodi buđenju svijesti u pogledu same sebe (utoliko je riječ o »postajanju svjesnom«). Može se reći da se radi o ambivalentnom aktu u kojem se postaje aktivan ne bi li se postalo receptivan. U pažnji je na djelu izvjesna preferencija koja odvaja od konteksta i apstrahira (fokalizira), dakle, prostor iskustva čini diskretnim. To je atomistički moment Husserlova shvaćanja pažnje. Pažnja kao sekundarni akt ili sekundarna spontanost pretpostavlja predodžbu, »postperceptivna« je i uvijek sa sobom nosi izvjestan epistemički višak. Važno je naglasiti da se ne radi o pukom kumulativnom procesu u kojem bi se sadržaji umnožavali na aditivni način, već o ekspanzivnom procesu u kojem ima izvjesnog cirkularnog i generativnog odnosa između pojedinih sadržaja (postoje, kako bi teorija sistema rekla, petlje) i u kojem se ti sadržaji međusobno ojačaju. Ti su odnosi lišeni izvanjskog *telosa*, ali ipak imaju izvjesnu koherenciju. Husserl, dakle, nudi jedan procesualni model prema kojem se pažnja u stvari nikada ne »zaustavlja na predmetu«, uvijek je riječ o kanalizaciji, o stupnjevitom procesu. Sadržaji pažnje nisu izolirani, već imaju svoje funkcionalno mjesto u sistemu. Pažnja kao »transcendentalni modulator«²⁷ i kao iskustvo drugog reda pravi sinteze,

zauzimajući poziciju favorizira izvjesne predmete (Husserl primjećuje da je često uspoređena s bacanjem svjetla, a s druge strane spominje i osjenčenje),²⁸ pridružuje se izvjesnim sadržajima na integrativan način. Tako se daje dubina iskustvu. Postoji svojevrsni *autopoiesis* pažnje, svojevrsna samoorganizacija. Pažnja se odvija multifokalno, u dinamici ispunjenja i anticipacije, simultano ili sukcesivno, i pritom nosi sa sobom različite retencionalne i protencionalne momente iskustva (npr. retencionalnost kao *Imgriffhalten* jest pažnja, bez nje se pažnja kao kontinuiranost modifikacije ne može zamisliti). To što mogu obratiti pažnju na B tako što i dalje obraćam pažnju na A, predstavlja elementarnu činjenicu iskustva. Pažnja ima svoj ne-linearni ritam, s fazama napetosti, odmora i zadovoljstva. Kao što postoji »retroaktivno buđenje«, postoji i anticipacija sadržaja pažnje. Husserl se, prema tome, suprotstavlja statičkom modelu pažnje (i to još više važi za analize pažnje u genetičkoj fenomenologiji). Postoji razlika između primarne pažnje kao opće receptivnosti i otvorenosti te tematske i guste sekundarne pažnje. Za Husserla je od velikog značaja da se nikada ne zanemaruje receptivni moment za koji se nipošto ne može reći da je jedan refleksivni akt – inače bismo ignorirali vitalnost pažnje. Pažnja kao otvorenost okarakterizirana je na različite načine: kao preddiskurzivna, prednoetska, antepredikativna, predverbalna, predlogička i predkonceptualna. Poznato je da u fenomenologiji postoji bogata tradicija kritike refleksije, tako je npr. Merleau-Ponty izveo kritike pažnje kao refleksivnog akta.²⁹ S druge strane, u ovom kontekstu valja spomenuti i Lévinasa koji je pažnji suprotstavio budnost (*vigilance*) koja je prazna, dakle, lišena je objekta (odnosi se na *il y a*) i kao akt suprotstavljen insomniji predstavlja otvorenost prema transcencijiji i slobodu »ja«.³⁰ Ako bismo se služili drugačijom, jednostav-

Perform? A Pragmatic Oriented Description of Attention«, *Continental Philosophy Review* 37 (2004) 1, str. 5–20, doi: <https://doi.org/10.1023/b:mawo.0000049309.87813.f7>; Daniel D. Dwyer, »Husserls appropriation of psychological concepts of apperception and attention«, *Husserl Studies* 23 (2003) 2, str. 83–118, doi: <https://doi.org/10.1007/s10743-007-9020-4>; P. Sven Arvidson, »Restructuring Attentionality and Intentionality«, *Human Studies* 36 (2013) 2, str. 199–216, doi: <https://doi.org/10.1007/s10746-012-9250-0>; Bruce Bégout, »Husserl and the Phenomenology of Attention«, u: Luciano Boi, Pierre Kerszberg, Frédéric Patras (ur.), *Rediscovering Phenomenology. Phenomenological Essays on Mathematical Beings, Physical Reality, Perception and Consciousness*, Springer, Dordrecht 2007., str. 13–32; Maren Wehrle, »Die Normativität der Erfahrung – Überlegungen zur Beziehung von Normalität und Aufmerksamkeit bei E. Husserl«, *Husserl Studies* 26 (2010) 3, str. 167–187, doi: <https://doi.org/10.1007/s10743-010-9075-5>; Thiemo Breyer, *Attentionalität und Intentionalität. Grundzüge einer phänomenologischkognitions-wissenschaftlichen Theorie der Aufmerksamkeit*, Wilhelm Fink Verlag, München 2011.

23

Ibid., str. 86–87.

24

O *epoché* u kontekstu pažnje vidi: N. Depraz, *Attention et vigilance*, str. 345–353.

25

N. Depraz, »Introduction«, str. 7.

26

Usp. Bernhard Waldenfels, *Phänomenologie der Aufmerksamkeit*, Suhrkamp, Frankfurt na Majni 2004., str. 285.

27

N. Depraz, *Attention et vigilance*, str. 200.

28

U tom bi pogledu bilo korisno upotrijebiti Husserlovu metaforu svjetlosti i mraka s općom metaforologijom tih riječi, a koju je razradio Hans Blumenberg. Usp. Hans Blumenberg, *Svjetlost kao metafora istine. U pred-polju oblikovanja filozofskih pojmova*, preveo Bogoljub Šijaković, Centar za informativnu djelatnost, Nikšić 1985.

29

Maurice Merleau-Ponty, *Phénoménologie de la perception*, Gallimard, Pariz 1976., str. 35–40.

30

Vidi npr. Emmanuel Lévinas, *De l'existence à l'existant*, Vrin, Pariz 1986., str. 109–112;

nijom terminologijom, moglo bi se reći da je u pitanju receptivni aspekt pažnje (spominju se i pasivne sinteze u tom kontekstu). Zanimljivo da slične tendencije postoje i u suvremenoj fenomenologiji, npr. kod Dana Zahavija, koji je izjednačio pažnju s predrefleksivnošću.³¹ Izuzetno je važno da je takva pažnja okarakterizirana kao prazna³² (koristi se i izraz *Nullhorizont*), u svojevrstnom stanju neaktivnosti (*Nicht-aktivsein*), lišene fiksacije. Koncentracija, dakle, nije sinonim za pažnju.

Husserlova konfrontacija sa suvremenicima dostiže svoj vrhunac u raspravi s Carlom Stumpfom. Potonji je u okviru svoje »magistralne« i predfenomenološke analize u psihologiji zvuka izradio teoriju pažnje koja naglašava ulogu interesa i sentimenta (Husserl hvali ovaj pothvat kao eidetsku psihologiju). Preciznije, Stumpf smatra (slično svom suvremeniku Titcheneru) da se u pažnji otjelovljuje izvjesna požuda (*Lust am Bemerken*). Riječ je, dakle, o energetske interpretaciji koja različite stupnjeve pažnje tumači iz aspekta intenziteta i fokalizirane napetosti (*Spannung*), odnosno odmora (*Lösung*). Husserl preuzima od Stumpfa naglasak na intenzitetu (intenzitet je od suštinskog značaja i u klasičnim teorijama pažnje, npr. kod Lockeja ili Condillaca), ali pažnju umjesto energetike konceptualizira u okviru fenomenologije intencionalnih i ne-intencionalnih momenata. Također, slično Stumpfu, Husserl pripisuje veliki značaj afektivnim aspektima pažnje i njenom intenzitetu, ali, pri tome, korigirajući Stumpfove teze po kojima je pažnja uvijek već i požuda. Husserl tvrdi da je itekako moguća i pažnja bez požude te da ponekad požuda može biti i prepreka u realizaciji pažnje. Nadalje, sasvim je moguće da požuda (i njen nedostatak) ne motivira pažnju, a ako ima požude, onda se ona konstituira na osnovi već postojeće pažnje, a ne iz samog objekta. Pažnju može probuditi i nedostatak požude. Ukupno uzevši, požuda je akcidentalni moment pažnje i treba biti oprezan kada je riječ o rezonanciji između pažnje i požude. Također, u vidu treba imati da se razlike u fokalizaciji ne mogu opisati naprosto kao razlike u energiji.

Husserlu je bilo bitno ukazati na to da pored otvorenosti pažnje postoje i momenti ne-pažnje, distrakcije (*Aufmerksamkeitsstörung*) i umora (*Ermüdung*). To se ne može odvojiti od činjenice da Husserl konceptualizira pažnju zajedno s njenim tjelesnim i kinestetičkim aspektima, u duhu renaturalizacije (treba imati u vidu da već i sam pojam »okretanja prema« implicira izvjesnu tjelesnost). Sve u svemu, moguća je ne-pažnja kao defokalizacija, »indiferencijacija« i ne-davanje (valja spomenuti da je Aron Gurwitsch kritizirao Husserla zbog toga što nije dovoljno uzeo u obzir dimenzije u polju pažnje, naime, razliku među temom, tematskim poljem i marginom),³³ kao što su moguće i greške u pažnji (*Falschnehmen*). Husserl skreće pažnju na stanje sna u kojem nestaje »perpetualna sadašnjost« te »ja« postaje pasivno i lišeno interesa (u toj promjeni iskustvo postaje siromašnije – *Verarmung*). Vidokrug pažnje ograničen je i zaokružen ne-egoističnim aspektima koji predstavljaju svojevrstnu nedeterminiranu potencijalnost (koja može biti sasvim slučajna). Kada ne dominira samo ono periferno i latentno nego i ono nezapaženo (*unmerklich, Übersehene*), može se govoriti o stanju ne-budnosti (*Unwachheit*) u kojem se iskustvo odvija na sve podosobnijim razinama te se na kraju gubi osjećaj »ja« (*Ichverlassenheit*). Iz toga proizlazi da, usprkos spontanim momentima pažnje, na određenim se aspektima pažnje mora raditi te oni zahtijevaju izvjestan napor. Napetost između pažnje i ne-pažnje konstituira se ovisno o uvjetima zapaženosti u pogledu objekta (ima objekata koji se teško mogu primijetiti), o različitim potencijalnostima, ali i o onome »ja želim obratiti

pažnju«. Mogući su, prema tome, različiti putovi adekvacije i različite razine u odnosu na uspješnost apercepcije te različiti stupnjevi difuznosti i općosti. U tom pogledu, zanimljivo je da i Husserl povezuje pažnju sa životom kao takvim te govori o »živom zraku pažnje«³⁴ i o tome da je ovo zračenje »nosioic svake vitalnosti«.³⁵ Pažnja je doživljeni akt. Husserl u tom kontekstu spominje i »mrtvu svijest« kao nešto što se nalazi u stanju potpune ne-pažnje.³⁶

3. Bergson i Husserl – sličnosti i razlike

Baveći se »kraljevskom temom« s kraja 19. i početka 20. stoljeća (kako je Husserl napisao, »pažnja je centralna tema mog vremena«),³⁷ Bergson i Husserl su pripisali veliki značaj problemu pažnje. Čini se da su obojica bili skloni tome da pažnju izjednače s cjelinom svijesti ili makar da zaključe da pažnja prelazi kroz čitavu aktivnost svijesti (kako Husserlov interpretator Lévinas kaže, »pažnja je mogući način svih akata«,³⁸ ona je sama svijest i suverena je). Zajedničko im je naglašavanje originalnosti pažnje i, shodno tome, suprotstavljanje reduktivnim tumačenjima (koja pažnju reduciraju na tjelesnost, na biološke aspekte ili na požudu). Dok Bergson ističe da je pažnja »inherentna sila«, »interni elan« ili »unutrašnja energija«, Husserl slično smatra da pažnja ima svojevrsnu autonomiju i kreativnost. Bergson i Husserl koriste istu terminologiju kada je samostalnost pažnje u pitanju, naime, u *Stvaralačkoj evoluciji* Bergson govori, slično Husserlu, o »unutrašnjoj modifikaciji«.³⁹ Može se reći da obojica inzistiraju na razlikama u prirodi i mješavinama (dok Bergson analizira *mixtes impures*, Husserl govori o tome da je pažnja pomiješana i kombinirana /*vermengt, es kreuzt sich*/ s različitim načinima davanja) koje reduktivističko tumačenje, među ostalim, senzualističku i jednostrano naturaliziranu interpretaciju, čine nemogućim. Riječ je o »spiritualizaciji« pa-

Emmanuel Lévinas, »De la conscience à la veille«, u: Emmanuel Lévinas, *De Dieu qui vient à l'idée*, Vrin, Pariz 1986., str. 34–61.

31

Dan Zahavi, *Subjectivity and Selfhood. Investigating the First-Person Perspective*, A Bradford Book, MIT Press, Cambridge (MA), London 2005., str. 73–98.

32

O praznoj intencionalnosti vidi: M. Losoncz, »Fenomenologije prazne intencionalnosti«, str. 529–544.

33

Aron Gurwitsch, *The Field of Consciousness. Theme, Thematic Field, and Margin*, u: Aron Gurwitsch, *The Collected Works of Aron Gurwitsch 1901–1973*, sv. 3, Springer, Dordrecht 2010.

34

Usp. s Heideggerovom primjedbom po kojoj čovjek ne opaža naprosto materijalne stvari, nego ih animira, *beseelt*. O tome vidi: Michael Marder, »What is Living at What Is Dead in Attention?«, *Research in Phenomenology* 39

(2009) 1, str. 29–51, str. 32, doi: <https://doi.org/10.1163/156916408x389622>.

35

Edmund Husserl, *Wahrnehmung und Aufmerksamkeit: Texte aus dem Nachlass (1893–1912)*, u: *Husserliana*, sv. 38 (Hua XXXVIII), Springer, Dordrecht 2004., str. 389–390.

36

Hua IV, str. 224.

37

Hua IV, sekcija 92.

38

Emmanuel Levinas [Emmanuel Lévinas], *The Theory of Intuition in Husserl's Phenomenology*, preveo André Orianne, Northwestern University Press, Evanston 1995., str. 46.

39

Prilagođen prijevod. Henri Bergson: *L'évolution créatrice*, PUF, Pariz 2014., str. 164; Anri Bergson [Henri Bergson], *Stvaralačka evolucija*, preveo Filip Medić, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Dobra vest, Sremski Karlovci, Novi Sad 1991., str. 97.

žnje koja je na oprezan način povezana s njenom renaturalizacijom, s druge strane. Na tragu Leibniza, obojica određuju pažnju kao aperceptivnu. Ipak, Bergsona nikada nije zanimala samostalna struktura suđenja i logička razina iskustva (ako se ne računa njegova analiza brojanja), tako da se, za razliku od Husserla, ne bavi apstraktnim predmetima pažnje. I u općenitijem smislu važi da je Bergson mnogo manje zainteresiran za bogatstvo i različitost predmeta pažnje (npr. imaginacija je jedna od tema koje sasvim nedostaju kod njega). Međutim, zajedničko im je što prave razliku između objekta i sadržaja pažnje. Bergson tvrdi da se u pažnji fokusiramo na virtualni objekt koji predstavlja ponovno stvoreni objekt, dok Husserl govori o stimulusima kao *triggerima*. Dakle, predmet pažnje ima izvjesnu samostalnost, već time što u fokalizaciji predstavlja atomističku apstrakciju. S obzirom na to da se suprotstavljaju potpunoj kvantifikaciji pažnje, imaju izvjesnu skepsu prema pojmu intenziteta – njime se ne iscrpljuju »kontemplativni« momenti pažnje.

I Bergson i Husserl opisuju pažnju u duhu izvjesnog procesualizma, tj. kao dinamično postajanje u kojem su prošle, sadašnje i buduće dimenzije usko povezane. Iako su skloni tome da budućnosti pripišu izvjestan primat, na kraju se ipak ne zadovoljavaju s takvom ograničenom perspektivom – ne može se svaka pažnja svesti na ostvarivanje nekog interesa i ne mogu se zanemariti virtualni sadržaji. Za obojicu to znači da pažnju treba opisati kao samoorganiziranu strukturu koja se vremenom sve više i više proširuje (Husserl više puta koristi pojam trajanja).⁴⁰ Bergson govori o sve novijim sistemima sadržaja pažnje, dok Husserl govori o novim krugovima. Ovo se obogaćivanje ne može zahvatiti, a da se pri tom ne uzme u obzir vitalnost pažnje. Bergson često izjednačava pažnju s pažnjom na život te potpuni gubitak pažnje određuje kao smrt, dok Husserl govori o pažnji kao nosiocu vitalnosti i snu kao mrtvoj svijesti. Shodno tome, rast ne-pažnje tumačen je i kao gubitak osjećaja »ja«. Pri tom je jasno da nikada nismo sasvim budni te, kako Hanne Jacobs kaže interpretirajući Husserla, »ima izvjesnog sna u budnosti i izvjesne budnosti u snu«.⁴¹ Naravno, pri tom bi trebalo imati u vidu razlike između Bergsonova i Husserlova pojma života. Za Bergsona život nije *élan vital* (on jasno kritizira Hansa Driescha), već je, mnogo više, autopoetično samoorganiziranje jedne vrste sistema, a koji se ne može reducirati na materijalnost (to je smisao njihove »ekviprimordijalnosti«). Također, što se tiče ljudskog života, Bergson pravi razliku između virtualno-dubinskih i pragmatično-površnih značenja života te čak priznaje i mogućnost onostranog života. Iako je i Husserl govorio o tome da bi fenomenologiju jednog dana trebalo približiti biologiji (i, recimo, trebalo bi usporediti ljudsko iskustvo s animalnim odnosom prema svijetu), jasno je da bi on opisao Bergsonove zaključke kao isuviše metafizičke. Za njega intencionalni život, među ostalim, predstavlja ono neposredno doživljeno (kao što već i sam izraz *Erleben* ili *Erlebnis* pokazuje), ali istovremeno i jedan poseban horizont koji podrazumijeva ono što prethodni onome znanstvenom, dakle, ponajprije svakodnevni i predteorijski svijet prirodnog stava (*Lebenswelt* ili *Weltbewußtseinsleben*). Život ima poseban značaj u genskoj fenomenologiji, te Husserl tematizira dublje slojeve »konstitutivnog života«. Na kraju, Husserl spominje i etički život koji, prije svega, ima veze s odgovornošću i sa smisljenošću.

Naglasak na vitalnim aspektima pažnje ujedno nosi sa sobom i izvjesnu kritiku refleksije. Naime, pojmom refleksije ne može se objasniti automatska pažnja, opća otvorenost ili receptivnost koja je u stvari mnogo više budnost nego pažnja u užem smislu. Ono što najjasnije odvaja Bergsonovo shvaća-

nje od Husserlova jest moment intencionalnosti. Dok se Husserl bori s ovim problemom i očigledno je da se intencionalnost ne može izostaviti kada je analiza pažnje u pitanju, »za Bergsona intencionalni odnos, hijatus između svijesti i svijeta, ne predstavlja nikakav izazov, ništa se ne pojavljuje *za* svijest«. ⁴² Ili, riječima Merleau-Pontyja, »ima nekakvog sljepila kod Bergsona u pogledu pravog bitka svijesti, njene intencionalne strukture«. ⁴³ To znači da, usprkos njegovoj hibridnosti, u pojmu pažnje jednostrano se stavlja naglasak na unutrašnju samostalnost i organiziranost, pri čemu se gubi iz vida mnogostrukost objekata pažnje. S druge strane, može se postaviti pitanje o tome nije li Husserl ponekad sklon izvjesnom »teoreticizmu« (kao što su Heidegger i Lévinas primijetili) te ne zanemaruje li u mnogim analizama praktičnu i intersubjektivnu ukorijenjenost pažnje. ⁴⁴

Mark Losoncz

Concept of Attention in Bergson's and Husserl's Philosophy

Abstract

The paper comparatively deals with the concept of attention in Bergson's and Husserl's philosophy. Special attention is devoted to their confrontation with psychological interpretations, as well as to methodological aspects of their theories. Analysed are the vitality, intentionality and temporality of attention by keeping in mind the complex terminological background in both Bergson and Husserl. The author holds that what connects them is that they both define attention as an inherent dynamic modification, with the different dimensions of presence, past and future. Similarities and differences are both taken into consideration concerning the most important dilemmas.

Keywords

Henri Bergson, Edmund Husserl, phenomenology, attention, attention to life, intentionality, temporality

40

Vidi npr. Hua XXXVIII, str. 299, 305.

41

Hanne Jacobs, »Je suis éveillé. Husserl sur l'attention et l'éveil«, *Intellectica* 66 (2016) 2, str. 37–56, str. 39, doi: <https://doi.org/10.3406/intel.2016.1815>.

42

M. Lošonc [M. Losoncz], *Vreme, svest i kompleksnost*, str. 131.

43

Maurice Merleau-Ponty, *L'union de l'âme et du corps chez Malebranche, Biran et Bergson*, Vrin, Pariz 1978., str. 81. Za komparaciju

Bergsonova i Husserlova shvaćanja intuicije npr. vidi: Hanne Jacobs, Trevor Perri, »Intuition and Freedom: Bergson, Husserl and the Movement of Philosophy«, u: Michael R. Kelly (ur.), *Bergson and Phenomenology*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, New York 2010., str. 101–117.

44

Ovaj rad pisan je u okviru projekta Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu (br. 43007), koji financira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.